

دانشگاه مازندران
دانشکده حقوق و علوم سیاسی

موضوع:

اشتباه در موضوع معامله در حقوق ایران و انگلستان

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
حقوق خصوصی

استاد راهنما:

دکتر فخرالدین اصغری آقمشهدی

نگارش:

ابوالحسن پهلوانی

تابستان ۸۶

۱۰۵۳۷۸

کتابخانه اطلاعات و اسناد
موسسه حقوق

۱۳۸۷ / ۳ / ۲۳

دانشگاه مازندران
معاونت تحصیلات تکمیلی
دانشکده حقوق و علوم سیاسی

موضوع :

اشتباه در موضوع معامله در حقوق ایران و انگلستان

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

استاد راهنما :

دکتر فخرالدین اصفری آقمشهری

استاد مشاور :

دکتر محمد تقی رفیعی

نگارش: ابوالحسن پهلوانی

تابستان ۸۶

۱۰۵۳۷۸

فهرست

صفحه	عنوان
۱	چکیده
۲	مقدمه
۳	الف - طرح مسأله
۵	ب- فرضیات تحقیق
۵	ج- روش تحقیق
	فصل اول - کلیات
۶	بخش اول : مفهوم اشتباه و تفاوت آن با سهو ، جهل و خطا
۶	مبحث اول: مفهوم اشتباه
۸	مبحث دوم: تفاوت اشتباه با سهو
۹	مبحث سوم : تفاوت اشتباه با جهل
۱۰	مبحث چهارم : تفاوت اشتباه با خطا
۱۱	بخش دوم : تاریخچه اشتباه در معاملات
۱۱	مبحث اول : اشتباه در معاملات در حقوق روم
۱۳	مبحث دوم : اشتباه در معاملات در حقوق فرانسه
۱۵	مبحث سوم : اشتباه در معاملات در فقه امامیه
۱۷	مبحث چهارم : اشتباه در معاملات در قانون مدنی ایران
۱۸	بخش سوم: مفهوم و تفسیر خود موضوع معامله
۱۸	مبحث اول : مفهوم موضوع معامله
۲۱	مبحث دوم : تفسیر خود موضوع معامله
	فصل دوم : اشتباه در موضوع معامله در حقوق ایران
۲۳	بخش اول : مفهوم اشتباه در موضوع معامله
۲۵	مبحث اول : اشتباه در هویت موضوع معامله
۳۰	مبحث دوم: اشتباه در جنس موضوع معامله
۳۴	مبحث سوم : اشتباه در اوصاف اساسی موضوع معامله

۴۱	مبحث چهارم: اشتباه در صورت عرفی موضوع معامله
۴۸	بخش دوم: ضمانت اجرای اشتباه در موضوع معامله
۴۹	مبحث اول: عدم نفوذ
۵۵	مبحث دوم: بطلان
۶۱	بخش سوم: اشتراک در اشتباه
	فصل سوم: اشتباه در موضوع معامله در حقوق انگلستان
۶۴	بخش اول: انواع اشتباه از جهت موانع
۶۴	مبحث اول: اشتباهات غیر مانع (مشترک)
۶۹	مبحث دوم: اشتباهات مانع (اشتباهات متقابل، اشتباه یک طرفه)
۶۹	گفتار اول: اشتباه متقابل
۷۲	گفتار دوم: اشتباه یک طرفه
۷۶	بخش دوم: مفهوم اشتباه در موضوع معامله
۷۶	مبحث اول: اشتباه در کیفیت موضوع معامله
۸۱	مبحث دوم: اشتباه در وجود موضوع معامله
۸۶	مبحث سوم: اشتباه در هویت موضوع معامله
۸۹	بخش سوم: ضمانت اجرای اشتباه در موضوع معامله
۸۹	مبحث اول: ضمانت اجرای اشتباه در کامن لو
۸۹	مبحث دوم: ضمانت اجرای اشتباه در انصاف
۹۱-۹۲	نتیجه گیری و پیشنهاد
۹۳	چکیده
۹۵	فهرست منابع

چکیده :

احکام مربوط به اشتباه در اعمال حقوقی در مواد ۱۹۹، ۲۰۰ و ۲۰۱ قانون مدنی آمده است. ماده ۱۹۹ در بیان کلی اشتباه و مواد ۲۰۰ و ۲۰۱ در تفسیر ماده ۱۹۹ می باشد. ماده ۲۰۰ قانون مدنی از ماده ۱۱۱۰ قانون مدنی فرانسه اقتباس شده است. ماده ۱۱۱۰ قانون فرانسه می گوید «اشتباه هنگامی موجب بطلان نسبی قرارداد است که مربوط به خود معامله باشد» از آن جایی که کلمه خود در ماده ۲۰۰ قانون مدنی ایران ترجمه کلمه سویستانس در قانون مدنی فرانسه گرفته شده که در هر دو ماده ابهاماتی در تفسیر آن وجود دارد.

در خصوص تفسیر اشتباه موضوع معامله چهار نظر وجود دارد: ۱- اشتباه در هویت، ۲- اشتباه در اوصاف اساسی، ۳- اشتباه در جنس، ۴- اشتباه در صورت عرفیه، که اشتباه در اوصاف اساسی جانشین ذات، درست می باشد. در خصوص ضمانت اجراء، اختلاف نظر وجود دارد. عده ای آن را غیر نافذ و عده ای آن را باطل می دانند از آنجا که اشتباه قصد را از بین می برد نظریه بطلان صحیح می باشد، حقوق دانان انگلیسی اشتباه در موضوع را به سه صورت تصور نموده اند: ۱- اشتباه در هویت، ۲- اشتباه در وجود موضوع معامله، ۳- اشتباه در کیفیت (اوصاف اساسی).

اشتباه در وجود موضوع و اشتباه در هویت موضوع، موجب بطلان معامله می گردد و اشتباه در کیفیت معامله در کامن لو تأثیری در معامله ندارد ولی در قواعد انصاف معامله قابل ابطال می باشد.

مقدمه :

انسان موجودی اجتماعی و نیازمند می‌باشد که تحولات عظیم صنعتی، علمی و اقتصادی و ... این نیازمندی‌ها را بیشتر نموده است. لذا انسان خود به تنهایی قادر به رفع تمام نیازمندی‌های خویش نمی‌باشد و به ناچار برای برآورده ساختن نیازمندی‌های خود می‌باید با هموعان خود ارتباط برقرار کند. این ارتباط است که قراردادها را به وجود می‌آورد تا بدین وسیله بتواند به کمک یکدیگر زندگی توأم با آرامش و سعادت را برای خود فراهم آورد. آنچه که این روابط را همواره شکل و قوام می‌بخشد عقود و معاملات است. از این رو، عقود و معاملات از مخترعات مقنن نیست، بلکه عرف و عادت بین مردم، آنها را برحسب احتیاجاتشان دایر کرده است.^۱ پس رکن اساسی هر عقد دست‌کم وجود دو اراده مستقل است که هر کدام نفع خاص خود را دنبال می‌کنند و جامعه به این پیمان‌ها به دیده احترام می‌نگرد و عدول از آنان مورد مذمت قرار می‌گیرد. به حدی که در دین مبین اسلام و در قرآن کریم، آیات بسیاری در خصوص وفای به عهد وارد شده که آیه شریفه «یا ایهاالذین امنواوفوا بالعقود»^۲ از این جمله است.

بستر و زمینه وفای به عقود میسر نیست، جز در سایه علم و آگاهی از مفاد و مدلول این عقود. از آنجایی که افراد انسانی به دلایل مختلف و در شرایط یکسان از علم و آگاهی قرارندارند جهل و اشتباه در معاملات ظاهر می‌شود.

از سوی دیگر، دنیای معاصر، جهان دگرگونی، تحول و ارتباط بین ملت‌هاست و به رغم اطلاعات و آگاهی‌های گسترده هنوز مجهولات فراوانی در همه گرایش‌های دانش

۱- محمد، عبده (بروجردی) حقوق مدنی، چاپ اول، انتشارات مجد، ۱۳۸۰، ص. ۱۰۸.

۲- قرآن کریم، سوره مائده، آیه ۱.

وجود دارد. بخصوص در زمینه های حقوقی، و این که آیا بر آنچه در جوامع دیگر می گذرد ملت های دیگر بر آن وقوف دارند یا خیر؟ یا این اطلاعات چه اندازه از علوم را تشکیل می دهد؟ با توجه به یکی شدن جهان در سایه ارتباطات ممکن نیست، انسان خود را از مردمانی که در کشورهای دیگر زندگی می کنند دورنگاه دارد. بنابراین شیوه و بینش و رفتار دیگر ملل درسرنوشت ما مؤثرخواهد بود. پس شرایط ایجاب می کند که حقوق دانان بسان اقتصاددانان نگاه و نگرش جدیدی از مسائل مربوط به حقوق داشته باشند. بخصوص این ضرورت در اثر جابه جایی اشخاص و کالاها و سرمایه ها و نادیده گرفتن مرزهای کشورها بیشتر احساس می شود. از این روست که حقوق دانان ناچارند علاوه بر حقوق خویش قواعد حقوقی و حقوق موضوعه دیگر کشورها به ویژه کشورهایی را که در عرصه جهانی، نظام های حقوقی کهن و دیرینه داشته و فرهنگ و زبان آنان در بسیاری از کشورها ریشه عمیق داشته آشنایی داشته باشند.

در پایان نامه حاضر به بررسی تطبیقی موضوع پایان نامه با حقوق انگلیس می پردازیم. در فصل اول به کلیات پرداخته، و در فصل دوم به بررسی اشتباه در موضوع معامله در حقوق ایران می پردازیم، و در فصل سوم حقوق انگلیس را در خصوص موضوع معامله مورد بررسی قرار می دهیم. لذا ضروری است قبل از ورود به مباحث مذکور به بیان طرح مسأله، فرضیات تحقیق و روش تحقیق پردازیم.

الف- طرح مسأله:

تأمین سلامت و آزادی اراده متعاملین ایجاب می کند که اگر در قراردادهای تنظیمی فی مابین افراد اشتباه اساسی از ناحیه طرفین یا احدی از متعاملین صورت گیرد آن قرارداد فاقد اعتبار باشد. خواه این اشتباه درباره موضوع معامله، یا دیگر مسائل راجع به قرارداد

باشد. بر همین اساس با توجه به گسترش دامنه اشتباهات در معاملات نظریه های متفاوتی از سوی حقوق دانان ارائه گردیده، بطوری که در هر جا اشتباه در قلمرو تراضی و مرتبط با

اوصاف جوهری و اساسی باشد قرارداد را قابل ابطال می کند.^۱

از سوی دیگر نظم در روابط تجاری و اجتماعی، سبب شده تا دادگاه ها قلمرو اشتباه مؤثر در عقد را کاهش دهند. قانون مدنی ما از دو منبع الهام گرفته، نخست، از حقوق اسلام به ویژه، فقه امامیه که جهل و اشتباه دامنه محدودی دارد که به حقوق کنونی نزدیک است. دوم، از حقوق فرانسه که خود از حقوق رومیان سرچشمه گرفته و رو به کمال است. نگاهی گذرا به قلمرو اشتباه در این دو منبع و مطالعه تاریخی در آن این امکان را به ما می دهد تا تأثیر هر مکتب را آشکارا در قوانین ببینیم. به دیگر سخن، اراده و مقدمات آن از سنخ امور علمی و ادراکی هستند و در روند صدور آن از شخص مختار ممکن است اشتباه رخ دهد.

یکی از ضرورت های طرح مسأله، بررسی مبانی اراده و تفکیک آن به قصد و رضا می باشد. لذا به این سؤال که آیا سازنده عمل حقوقی قصد ظاهری است یا باطنی؟ و اصطلاح عیب اراده چیست؟ باید بدان پاسخ داده شود.

در این پایان نامه تنها تأثیر اشتباه در موضوع معامله محل بحث است. در خصوص اشتباه در موضوع معامله این بحث مطرح است که منظور از موضوع معامله چیست؟ و اشتباه به آن چه ضمانت اجرایی دارد؟ اهمیت این بحث در جایی که طرفین قرارداد ایرانی

۱- ناصر، کاتوزیان، قواعد عمومی قراردادها، ج اول، چاپ ششم، شرکت سهامی انتشار با همکاری بهمن برنا، ص ۴۱۳.

و انگلیسی باشند بیشتر آشکار می شود. سؤالات اصلی که در این راستا مطرح می شوند به شرح ذیل است. ۱- منظور از اشتباه در موضوع معامله چیست؟ ۲- ضمانت اجرای اشتباه در موضوع معامله چیست؟

ب- فرضیات تحقیق:

با عنایت به سؤالات تحقیق، فرضیات به شرح ذیل می باشد.

۱. منظور از اشتباه در موضوع معامله در حقوق ایران، اشتباه در اوصاف جانشین ذات و در حقوق انگلیس اشتباه در اوصاف اساسی موضوع معامله می باشد.
۲. ضمانت اجرای اشتباه در موضوع معامله در حقوق ایران بطلان است. اما در حقوق انگلیس در کامن لو ضمانت اجرای آن صحت و در انصاف، دارای ضمانت اجرای بطلان و جبران خسارت نیز می باشد.

ج- روش تحقیق:

در این تحقیق به شیوه مطالعه کتابخانه ای در کتب حقوقی و فقهی و بررسی آراء محاکم به جمع آوری اطلاعات پرداخته، و با تجزیه و تحلیل آنها به نتیجه گیری می پردازیم. از این رو، روش پژوهش، روش توصیفی - تحلیلی است.

فصل اول: کلیات

در فصل کلیات سه موضوع: مفاهیم جهل و اشتباه، تاریخچه اشتباه و مفهوم موضوع معامله مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد.

بخش اول: مفهوم اشتباه و تفاوت آن با سهو، جهل و خطا

مبحث اول: مفهوم اشتباه

اشتباه مصدر باب افتعال و از ریشه شبه می‌باشد و در لغت به معنای پوشیده شدن و نهفته ماندن می‌باشد^۱. مانند شدن چیزی به چیز دیگر، یکی را جای دیگری گرفتن، شک و شبهه را اشتباه گویند^۲.

اشتباه، تصور نادرستی که شخصی از شیئی داشته باشد. و در مبحث معاملات اشتباه تصور و پندار نادرست معامله کننده درباره یکی از ارکان و عناصر عقد می‌باشد. به بیان

۱- محمد، معین، فرهنگ فارسی، ج ۱، چاپ اول، نشر ندا، ۱۳۸۲، ص ۱۰۱.

۲- حسن، عمید، فرهنگ عمید، ج ۱، انتشارات جاویدان، چاپ نهم، ۱۳۵۴، ص ۱۰۶؛ علی اکبر دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج ۷، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۵.

دیگر ، اشتباه نمایش نادرست واقعیت در ذهن آدمی است . لذا در شمار پدیده های روانی محسوب می شود^۱ .

بعضی ، معنی اشتباه را تصورخلاف واقعی از چیزی اعم از مادی یا معنوی دانسته اند^۲ . برخی مؤلفان در تعریف اشتباه نوشته اند: «اشتباه خطا در شناخت و وهمی است که در ذهن متعاقدين تصور می شود»^۳ . پس اشتباه برای متعاقدين امری است بر غیر حقیقت ، به عبارت دیگر اشتباه همان توهم غیر واقعی است که عاقد ، توهم صحتش رامی کند. آنچه که در تعاریف اشتباه گفته شد ، تفاوت ماهوی میان آنان وجود ندارد و این معانی در علم حقوق اعم از عرفی و لغوی است^۴ .

۱ - محمد ، بهشتی ، فرهنگ صبا ، چاپ اول ، انتشارات صبا ، ۱۳۶۶ ، ص ۹۲ .

؛ ناصر ، کاتوزیان ، پیشین ، ص ۳۹۵ .

۲ - محمد جعفر ، جعفری لنگرودی ، ترمینولوژی حقوق ، چاپ دوم ، گنج دانش ، ۱۳۶۷ ، ص ۴۵ .

۳ - علی ، محی الدین ، قره داغی ، مبدأ الرضا فی العقود ، جزء ثانی ، ص ۷۶۵ ؛ مهدی ، شهیدی ، حقوق

مدنی ۱ تشکیل قراردادها و تعهدات ، چاپ دوم ، انتشارات مجد ، ۱۳۸۰ ، ص ۱۶۳ .

۴ - مرتضی ، قاسم زاده ، حقوق مدنی اصول قراردادها و تعهدات ، چاپ اول ، نشر دادگستری ؛ ۱۳۸۳ .

مبحث دوم : تفاوت اشتباه با سهو

سهو در لغت به معنای فراموش کردن و خطا کردن و خبط کردن آمده است.^۱ و در فقه به معنای فراموش کردن جزئی از اجزای نماز (رکن یا جزو رکن) در جای خود^۲ می باشد.

در تعریف سهو گفته اند: زوال صور علمی است از نفس آدمی ، به نحوی که بدون زحمت اکتساب ، جدید با دقت مختصری مجدداً در ذهن آدمی حاضر شود . آن حالت متوسط میان ادراک و نسیان است . در نسیان صور علمی از خزانه مربوطه بر طرف می شود ولی در سهو چنین نیست . سهو یعنی ، صور علمی از خزانه مربوطه باقی می ماند منتهی از صفحه روشن ذهن پنهان می شود^۳.

بنا بر این می توان گفت که سهو اشتباهی است که از غفلت یا فراموشی ناشی می شود . با توجه به مراتب فوق هر سهوی اشتباه است ولی هر اشتباهی سهو نیست. زیرا اشتباه اعتقاد به امری خلاف واقع است خواه به کوچک ترین چیزی جاهل متنبه گردد یا ننگردد^۴. از لحاظ منطقی میان این دو مفهوم رابطه عموم و خصوص مطلق حاکم است. بعضی سهو را غفلت قلب از چیزی تعریف کرده اند . به طوری که با کوچک ترین یادآوری

۱ - حسن ، عمید ، پیشین ، ص ۶۳۴.

۲ - محمد ، معین ، پیشین ، ص ۶۲۲.

۳ - علی آکبر ، دهخدا، لغت نامه دهخدا ، ج س ، تهران ۱۳۴۵.

۴ - سید محمد صادق ، موسوی ، مبانی نظری جهل و اشتباه و آثار آن بر اعمال حقوقی ، چاپ اول ، انتشارات امیر کبیر ۱۳۸۲ ، ص ۹۲.

متنبه گردد. فلذا ذکر کلمه اشتباه بعد از سهو در ماده ۵۶۹ آیین دادرسی قدیم از باب ذکر عام بعد از خاص است نه از باب ذکر مترادفات^۱.

مبحث سوم: تفاوت اشتباه با جهل

جهل در لغت به معنای نادان بودن و نادانی است^۲. اغلب حقوق دانان در کتب حقوقی خود جهل و اشتباه را مترادف هم دانسته اند. به یک قاعده حقوقی که جهل به قانون رافع مسئولیت نمی باشد اشاره می نمایند. بدیهی است بین جهل و اشتباه هم از نظر لغوی و هم از نظر مفهوم فاصله بسیار است^۳. و کاربرد آن دو از روی تسامح است. چون اشتباه، تصور نادرست از واقعیت است و جهل، نادانی و نادان بودن است. می توان گفت که جهل، موجد اشتباه است. جهل ممکن است به معنی عدم آگاهی باشد (جهل بسیط)؛ و یا به معنای اعتقاد داشتن به شیئی که بر خلاف حقیقت آن شیء می باشد (جهل مرکب). پس، اشتباه یکی از اقسام جهل (جهل مرکب) می باشد. چرا که اعتقاد به خلاف حقیقت و واقعیت شیء داشتن می باشد. در جهل بسیط انسان می داند که نمی داند، ولی در جهل مرکب، انسان آگاهی ندارد بلکه فکر می کند که می داند (نمی داند که نمی داند^۴).

^۲ - محمد جعفر، جعفری لنگرودی، پیشین، ص ۳۷۱، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، ج سوم،

چاپ دوم، کتابخانه گنج دانش، شماره ۸۲۸۴.

^۳ - محمد، معین، پیشین، ص ۱۲۹۵.

^۴ - رضا، نوربها، زمینه حقوق جزای عمومی، چاپ سیزدهم، کتابخانه گنج دانش، ۱۳۸۴، ص ۳۲۱.

^۱ - حسن، عمید، پیشین، ص ۳۶۸؛ محمد بهشتی، پیشین، ص ۳۴۸.

اشتباه عبارت است از تصور غلطی که انسان از شیء می کند . حد اعلای اشتباه را می توان جهل نامید^۱ .

مبحث چهارم : تفاوت اشتباه با خطا

خطا شاید در سخن یا غلط کردن حساب باشد^۲. خطا ، واژه ای است که عموماً در فقه و حقوق کاربرد داشته و در برابر عمد به کار می رود . در توصیف آن گفته شده است که خطا ، عبارت است از وصفی که فاعل آن دارای قوه تمیز نبوده و به علت غفلت یا اشتباه یا بی مبالاتی و یا عدم احتیاط ، عملی مخالف موازین اخلاقی و قانونی را مرتکب شده باشد . در خطا فاعل قصد نتیجه را ندارد^۳ . ولی در اشتباه شخص قصد نتیجه را دارد . خطا همان گناه غیر عمدی است^۴ . در حالی که در اشتباه ممکن است شخص عمداً مرتکب آن عمل گردد. در خطا شخص اراده انجام فعل خیر و نیکویی را در ذهن می پروراند اما آنچه که در خارج ظهور می کند بر خلاف آن چیزی است که اراده نموده است^۵ . ولی در اشتباه ، شخص آن چه که اراده کرده و آن چه که ظهور کرده یکسان است. در قانون مدنی ما قید کلمه خطا در مسؤولیت های مدنی کاربردی نداشته مگر در بعضی مواد محدود مثل ماده ۱۲ قانون مسؤولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹ که خطا را شرط مسؤولیت کارفرما قرار داده است .

^۲ - ابراهیم قدسی ، قلمرو تأثیر جهل بر مسؤولیت کیفری ، چاپ اول ، نشر دادگستری ، ۱۳۸۳ ، ص ۲۷ .

^۳ - علی اکبر ، دهخدا ، لغت نامه دهخدا ، ج ۳۶ ، انتشارات دانشگاه تهران ، ۱۳۵۵ .

^۱ - محمد جعفر ، جعفری لنگرودی ، ترمینولوژی حقوق ، ص ۲۶۳ ، جعفری لنگرودی ، مبسوط در ترمینولوژی حقوق ، ج سوم ش ۶۶۵۹ .

^۲ - محمد ، معین ، پیشین ، ص ۴۳۵ .

^۳ - سید ابراهیم ، قدسی ، پیشین ، ص ۲۷ .

بخش دوم: تاریخچه اشتباه در معاملات

مبحث اول: اشتباه در معاملات در حقوق روم

حقوق از جمله رشته هایی است که به تدریج رشد و توسعه و قوام یافته و روبه تکامل نهاده است. از این رو حقوق مانند دیگر علوم حقیقی دارای یک سابقه تاریخی و دفعتاً شکل نگرفته است بلکه تکون تدریجی داشته، مراجعه به سابقه تاریخی یعنی آشنایی به سرچشمه های اولیه علم تکامل و بسط توسعه آن علم است.^۱

برای بررسی پیشینه تاریخی «اشتباه در موضوع معامله در حقوق ایران» باید به تاریخ فرانسه مراجعه کرد، چرا که تدوین قانون مدنی ایران با الهام از حقوق فرانسه و حقوق فرانسه به نوبه خود ملهم از حقوق روم است. در حقوق روم رضا در معاملات نقش و اثری نداشته و کلیه معاملات تشریفاتی بوده، و این تشریفات آنچنان اهمیت داشته که خود مولد تعهد تلقی می شده است. البته منظور از تشریفات جز این نبوده که با وارد کردن اراده در قالب مخصوص، اظهار اراده را مشخص و قابل اثبات نمایند. لذا در حقوق روم، تشریفات دارای درجه ای از اهمیت بوده که ظهور اراده تنها در قالب و شکل مخصوصی باعث اعتبار عقد بوده است. به همین جهت اشتباه، اکراه یا تدلیس، مورد نظر واقع نمی شد و لئى بعدها در اکثر معاملات، این نقیصه آشکار گردید و انصاف، اشتباه و اکراه را مورد توجه قرار داد.^۲

۱- سید محمد صادق، موسوی، پیشین، ص ۱۰۴.

۲- محمد، آل شیخ، اشتباه در خود موضوع معامله مندرج در سایت دادگستری، قسمت اول، ۱۳۸۰،

بنابر این در حقوق اولیه روم مسأله اشتباه جایگاهی نداشت اما کم کم با افزایش تعداد معاملات و توجه به توافق طرفین معامله ، فرمالسیم رو به افول گذاشت و اشتباه به عنوان مانع تطابق اراده متعاملین در مباحثی مانند هویت شخصی متعاقدین پذیرفته شد ، و سبب بطلان گردید. ولی هنوز به عنوان عیب ارده مطرح نشده بود^۱.

در حقوق روم در خصوص «اشتباه در موضوع» دو دیدگاه وجود دارد که به اختصار به

شرح آن می پردازیم :

الف- دیدگاه مشائیون

مشائیون معتقد بودند که وجود اشیاء عبارت است از صورت ، و می گفتند که حقیقت هر چیز صورت خارجی اجسام است و ماده را درجه دوم قرار می دادند . فلذا اشتباه در ماهیت شیء همیشه بی اثر بوده . مثلاً در بیعی که موضوع آن شمعدان مسی است ولی خریدار شمعدان مزبور را از طلا تصور می کرد ، چون توافق طرفین روی صورت خارجی موضوع معامله حاصل می شود عقد معتبر است^۲.

ب- دیدگاه رواقیون

اعتقاد این گروه بر خلاف مشائیون بوده و معتقد بودند که حقیقت وجود اشیاء ، ماده است و صورت ، فقط بعضی از صفات عرضی را بدان می افزاید و ماده است که اشیاء را از هم متمایز و تفکیک می کند . در مثال بالا یک طرف تصور می کند که شمعدان از طلاست در صورتی که شمعدان از مس است و چون عامل اصلی طبق این عقیده ماده است پس مثل این است که دو موضوع وجود دارد و اشتباه روی موضوع معامله واقع می شود از این رو

۱- سید محمد صادق ، موسوی ، پیشین ، ص ۱۰۵.

۲- محمد آل شیخ ، پیشین ، ص ۵.

معامله باطل است . در واقع ، رواقیون اعتقاد به هویت فیزیکی شیء داشتند مثلا اگر سرکه به جای شراب فروخته شود معامله باطل است ، پس اشتباه نسبت به سوبستانس رخ داده است^۱. در اواخر دوره جمهوری تحولات عظیمی در راستای احترام به اراده متعاقدين ایجاد شد ، که به موجب آن اراده شخصی که در اشتباه بود فاقد ارزش و اعتبار بود^۲ . در این دوره سه نوع اشتباه موجب بطلان معامله بوده است که عبارتند از ۱- اشتباه در نوع عقد ۲- اشتباه در موضوع معامله ۳- اشتباه در شخص طرف^۳.

مبحث دوم: اشتباه در معاملات در حقوق فرانسه

در فرانسه حقوق دانان ، اصول مربوط به اشتباه در حقوق روم را مورد نقد و بررسی قرار داده و بر اساس نظریات حقوق دانان رومی دیدگاه های جدیدی را ارائه داده اند . پوتیه حقوق دانان بزرگ فرانسوی نخستین کسی بود که نظریه شخصی را وارد حقوق روم قدیم کرد و بر خلاف حقوق دانان روم که اشتباه در ذات و ماده را حقیقت اشیاء می دانستند او اشتباه در اوصاف اساسی مورد معامله را موجب بطلان معاملات می دانست ، و به تبع آن نویسندگان بعدی فرانسه این نظریه را توسعه داده و حریم ، محدودیت های حقوق روم را که در فرمالیسم خلاصه می شد شکستند . منظور از اشتباه ، وصفی است که دو طرف معامله به طور اصلی آن را مد نظر داشته و ماهیت و ذات مورد معامله را تشکیل می دهد^۴.

۱- همان منبع ، ص ۴.

۲- همان منبع ، ص ۴.

۳- سید محمد صادق ، موسوی ، پیشین ، ص ۱۰۶.

۴- محمد، آل شیخ ، پیشین ، ص ۵ ، به نقل از ناصر کاتوزیان ، قانون عمومی قراردادها ، ج ۱، ص ۴۱۹.

مثلاً هرگاه کسی یک گنجه کشودار را که اشتبهاً تصور می کرد ، متعلق به لویی شانزدهم است ، در حالی که این چنین نبوده را خریداری کند، عقد باطل است. چرا که جنبه قدیمی بودن گنجه کشودار کیفیتی بوده که خریدار اصولاً آن را مد نظر داشته و بدون آن وصف هرگز آن را نمی خرید . این اندیشمند فرانسوی در تقسیم بندی اشتباه و آثار آن بر این عقیده بود که اشتباه عقد را باطل می کند^۱. در یک جمع بندی در خصوص اشتباه و تأثیر آن بر اراده می توان دو مرحله را مد نظر قرار داد : در مرحله اولیه ، اشتباه ، بیشتر از معیارهای مادی و موضوعی استفاده شده. و مرحله دوم، مربوط به آراء صادره از محاکم و رویه های قضایی بوده که تکیه بر آن بر اساس اشتباه جوهری و اساسی مورد نظر طرفین بوده است.

مع الوصف در حقوق فرانسه دو نوع بطلان تحت عنوان «بطلان مطلق» و «بطلان نسبی» وجود دارد . در بطلان مطلق ، هر ذی نفع می تواند بدان استناد کند و عمل قابل تنفیذ و رفع عیب نیست ؛ مثل معاملات مجنون دائمی^۲، در چنین عقودی از نظر قانون اصلاً عقدی ایجاد نشده، و معامله و کان لم یکن تلقی می شود^۳. در بطلان نسبی ، عقد نسبت به یک طرف قرارداد باطل و آن شخص می تواند ابطال آن را از دادگاه بخواهد . ماده ۱۱۱۷ قانون مدنی فرانسه چنین می گوید: «قرارداد مبتنی بر اشتباه خود به خود باطل نیست ولی حق ابطال آن را به مشتبه می دهد» یعنی بطلان آن نسبی است نه مطلق. دیگر آن که عقد

۱- ناصر ، کاتوزیان ، پیشین، ص ۴۲۰.

۲- پرویز ، نوین و ، حقوق مدنی ۶ ، عقود معین یک ، چاپ دوم ، کتابخانه گنج دانش ، ۱۳۸۲، ص ۹۹.

۳- مهدی ، شهیدی ، حقوق مدنی ، ج دوم ، اصول قراردادها و تعهدات ، چاپ سوم ، انتشارات مجد ، ۱۳۸۳، ص ۵۷.

غیر نافذ از ابتدا غیر نافذ و بی اثر است در صورتی که بطلان نسبی معتبر و دارای آثار قانونی است.^۱

مع الوصف با توجه به پیشینه تاریخی حقوق فرانسه و تأمل در مواد ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۷ قانون مدنی آن، حقوق دانان این کشور اشتباه در قراردادها را در قالب سه گروه تقسیم بندی نموده اند که عبارتند از: ۱- اشتباه مانع از ترازی ۲- اشتباه به عنوان عیب رضا ۳- اشتباه بی اثر. در اشتباه مانع، نظر به این که بین متعاقدین در مفهوم و مقصود از آنچه که انگیزه او بوده سوء تفاهمی رخ داده است رضا از بین می رود و از آنجا که هر کدام مقصود دیگری را به غلط می فهمد عقد باطل می باشد. که می توان از اشتباه در ماهیت عقد، اشتباه در شخصیت طرف که علت عمده عقد بوده و اشتباه در علت تعهد نام برد.^۲ در اشتباه به عنوان عیب اراده، رضا وجود دارد ولی معیوب است که موجب بطلان نسبی است؛ به تعبیر دیگر طرفین عقد در نوع و موضوع معامله به توافق رسیده اند، ولی رضای آنان ناشی از پندار غلط از واقعیت است. اشتباه بی اثر مانند اشتباه در شخص که علت عمده عقد نیست یا اشتباه در انگیزه خاص یکی از دو طرف یا اشتباه در محاسبه^۳

مبحث سوم: اشتباه در معامله در فقه امامیه

در حقوق اسلام عقد تابع قصد است و نیت اشخاص به اعمال آنان اعتبار می بخشد. در قرآن کریم آیاتی وجود دارد که نشان می دهد آنچه در نتیجه خطا و فراموشی رخ

^۱ - همان جا، ص ۶۹.

^۲ - سید محمد صادق، موسوی، پیشین، ص ۱۱۰.

^۳ - ناصر، کاتوزیان، پیشین، ص ۴۲۲.

می دهد اثر کار عمدی را ندارد^۱. در حدیث رفع ، خطا و نسیان در شمار اموری آمده که حکم مربوط به آن را داشته است . در صحت و سلامت عقد ، لزوم قصد ضروری است و متعاقدين باید قصد خرید و فروش داشته باشند و اگر صیغه بیع را کسی که غافل است یا در خواب است جاری سازد ، آن عقد لغو و بیهوده است^۲. در تطابق ایجاب و قبول ، واجب است که بایع در معامله دقیقاً مشتری را بشناسد و هم چنین از ثمن و مثن و توابع عقد و شروط آن دقیقاً و منجزاً آگاهی داشته [باشد] ، سپس مشتری آن را قبول کند. یعنی تطابق بین آنان باشد و الاً عقد محقق نخواهد شد^۳. دیگر آن که ضرورت دارد در هر معامله متعاقدين هر دو امر و موضوع و احدی را قصد کنند^۴. با نگرشی اجمالی بر منابع اسلامی در می یابیم که فقهای اسلام در نوشتار خود فصل و عنوان خاصی تحت عنوان تأثیر اشتباه بر قراردادها نیاورده اند اما در تجزیه و تحلیل اعمال حقوقی و شرایط اساسی عقد بیع ، مباحثی همانند تطابق ایجاب و قبول ، قاعده فقهی العقود تابعه للقصد ، به بیان این موضوع پرداخته اند^۵ و اشتباه در عقود را به اشتباهات مؤثر و غیر مؤثر تقسیم کرده اند. جهل و اشتباه

^۱ - بقره ۲۸۶ / (.... ربنا لا توأخذنا ان نسیانا او اخطانا.....).

^۲ - علی ، شیروانی ، لعمه دمشقیه (شهید اول) ، ج اول ، چاپ بیستم ، انتشارات دارالفکر ، ۱۳۸۲ ، ص ۲۰۷.

^۳ - روح ا... ، موسوی خمینی (امام خمینی) ، البیع ، تقریر از محمد حسن قدیری ، چاپ اول ، موسسه تنظیم نشر آثار امام خمینی ، ۱۳۷۶ ، ص ۳۶۷ ؛ ابوالقاسم ، موسوی خوئی ، مصباح الفقاهه المعاملات ، جزء ثالث ، انتشارات دارالهادی ، ۱۴۱۲ ق ، ص ۲۳۵.

^۴ - ملا محمد کاظم ، آخوند خراسانی ، حاشیه بر مکاسب (کتاب مکاسب) ، انتشارات ارشاد اسلامی ، ۱۴۰۶ ق ، ص ۲۹.

^۵ - جواد ، ذهنی تهرانی ، المباحث الفقهیه در شرح روضه البهیة (کتاب متاجر) ، ج ۹ و ۱۰ ، انتشارات کتابفروشی وجدانی ، ۱۴۰۴ ق ، ص ۸۴.